

Wereld-systeem analyse en sociale wetenschappen

inleiding tot de papers van het colloquium

Pieter Saey

Oude natie-staten, culturen, media, economische activiteiten zijn in een versneld proces van mondialisering betrokken. Een wereldomvattend systeem van handel, technologie, industriële activiteit, informatie en cultuurproductie beheerst de individuele levens van mensen, welke culturele, nationale of regionale achtergrond zij ook hebben. De wereld-systeem analyse van Immanuel Wallerstein is een resultaat van die mondialisering. Tegelijk is ze er een onderzoeksinstrument van geworden. Sedert de publikatie van het eerste deel van zijn boek *The Modern World-System* hebben onderzoekers uit verschillende menswetenschappen zich over de wereld-systeem analyse gebogen. Mede door de vele kleinere bijdragen die Wallerstein sindsdien heeft geschreven is die analyse uitgegroeid tot een vruchtbaar, maar ook controversieel, menswetenschappelijk onderzoeksprogramma.

Met deze tekst op de folder wekte de Onderzoeksgroep Wereld-Systeem Analyse belangstelling voor zijn colloquium 'Wereld-Systeem Analyse en Sociale Wetenschappen' te Gent op 10 december 1994. De onderzoeksgroep is in feite een onderzoeksgroep-in-wording met basis in de Universiteit Gent. Hij is in september 1993, na aftastende gesprekken tussen enkele academici van die universiteit, op gang gebracht en telt onder *zijn* rangen ook academici van andere universiteiten, leraars en studenten. Zij beoefenen uiteenlopende disciplines. Sommigen zijn actief in basisbewegingen. Het doel van het colloquium was viervoudig:

1. confrontatie van de leden van de onderzoeksgroep met elkaars werk op een meer formele en gedisciplineerde wijze dan dat via briefwisseling of rechtstreekse dialoog gebeurt: vijf van de sprekers behoren tot de onderzoeksgroep;
 2. nagaan in hoever er belangstelling is voor wereld-systeem analyse in het Nederlandse taalgebied: afgemeten aan het aantal aanwezigen (academici en studenten van uiteenlopende disciplines, leerkrachten, mensen van het NCOS, de vakbeweging, basisbewegingen enz.) en aan de reactie uit Nederland op de oproep voor bijdragen bestaat deze belangstelling wel degelijk;
 3. de aanwezigen laten delen in het protest dat de wereld-systeem analyse uitbrengt tegen wat we gemakshalve de gangbare sociale wetenschappen kunnen noemen en wel omwille van hun onvermogen fundamentele maatschappelijke problemen door te lichten, en duidelijk maken dat er een ander interpretatiekader voor de wereld bestaat, dat transdisciplinair onderzoek in de zin van Wallersteins *Unthinking Social Science* impliceert;
 4. aanwijzingen krijgen omtrent onderzoeksvragen waarover de onderzoeksgroep zich in de nabije toekomst moet buigen.
- Laat ons in verband met 3. en 4. het colloquium overlopen.

Taylor deed het verhaal hoe gedurende lange tijd ruimte en plaats, ofschoon onmiskenbaar van belang voor maatschappelijke veranderingen, door de sociale wetenschappen verwaarloosd zijn geworden en de discipline die precies ruimte en plaats als studie-object heeft, de geografie, niet als vol werd aangezien. Sinds kort echter is er van onderwaardering van ruimte en plaats geen sprake meer. Geografie is uitermate belangrijk geworden, maar dan niet als discipline, maar als kenmerk van maatschappelijke verandering. Het gaat immers om veel meer dan een herwaardering van een discipline geografie. Het gaat om de vervanging van de ruimtelijke ontologie van de toonaangevende orthodoxe sociale wetenschappen (sociologie, economie, politieke wetenschap) door mondiale referenten. Genoemde ruimtelijke ontologie heeft een basis in de realiteit: het ingebedde etatisme. De sociale wetenschappen produceerden een staaisgecentreerde kennis, waarbij de congruentie van staat, economie en samenleving, alle omheind door dezelfde politieke grenzen, niet werd geproblematiseerd. Door de band die tussen natie en staat werd gelegd, werd deze laatste immers vernatuurlijkt. De nochtans voorhanden zijnde kennis betreffende bovenstatelijke en onderstatelijke entiteiten werd omgezet in, of gesubsumeerd onder, deze staaisgecentreerde kennis: 'vooruitgang door beschaving' werd 'ontwikkeling van staten' en de stad als lokale leefgemeenschap of knooppunt in een bovenstatelijk netwerk werd onderdeel van een nationaal stedensysteem. De materiële basis voor deze kennistransformatie is gelegen in de hegemonie van de VS. De mondialisering zal evenwel vrij vlug de staaisgecentreerde kennisproductie

ondermijnen. Aangezien daardoor een ruimtelijke ontologie wordt onderuit gehaald, heeft dit veel fundamenteeler gevolgen dan alleen maar een paradigma-wisseling. Wat ontstaat, is de nieuwe heterodoxie van één enkele geo-historische sociale wetenschap met een rijke variëteit aan sociaal-wetenschappelijk onderzoek gekenmerkt door eclecticisme en dialogen. Cie binnen de oude arbeidsverdeling tussen disciplines onmogelijk waren.

Taylor verbindt het proces van mondialisering met het opkomen van een nieuwe heterodoxie als sociale wetenschap, Commers verbindt de werking van het Wallersteinse wereld-systeem met het wereldbeschouwelijke, ideologische en moraalfilosofische denken. Commers onderstreept hoe, enerzijds, het wereld-systeem voor zijn werking bepaalde wereldbeschouwelijke en ideologische ontwikkelingen vereist, met name de legitimatie van het gezag en een bredere maatschappelijke zingeving die beide de massa uitsluiten, het denken uniformiseren en het gedrag reguleren. Anderzijds genereert de werking van het systeem - de polyritmische en ongelijktijdige verwerking van alle maatschappelijke betrekkingen en ontworteling van de mensen - zelfversterkende denksystemen: het universalisme, vertaald in een louter formele moraal van de puur utilitaire betrokkenheid van de mensen op elkaar; het differentialisme, en nog andere. Voor oude totale zingevingen is geen objectieve basis in de realiteit voorhanden. De orde van het wereld-systeem is een gebroken orde: eenheid in de zingeving is onmogelijk; de gebroken orde van het wereld-systeem is een conglomeraat van verschillende tijdruimtelijke gehelen: zingevingen worden verkruid, ongelijktijdige delen van zingeving worden gecombineerd. Bevrijding uit het dilemma universalisme-relativisme is derhalve niet mogelijk, maar ontsnappen aan een standpuntbepaling evenmin. De wereld-systeem analyse is ons daarbij tot - anti-systemische - steun.

Mark Saey toont hoe dat kan. Hij gebruikt een specifiek onderdeel van de Wallersteinse analyse, *l'histoire conjoncturelle* van de opbouw en het verval van de Amerikaanse hegemonie, voor een appreciatie en weerlegging van de kritiek van het post-modernisme, verblind door *l'histoire événementielle* van de Koude Oorlog, op de vooruitgangsidee. 1968, toen de wereld wakker werd in het mondiale kapitalisme, maakte duidelijk dat het vooruitgangsgeloof onhoudbaar is. De post-modernistische afwijzing van Grote Verhalen is echter iUtern tegenstrijdig en ziet de politiek-economische tegenstellingen over het hoofd. Een totaalzicht blijft noodzakelijk, maar dan anders dan het marxisme in de betekenis van wetenschappelijk socialisme, en toch weer zoals het marxisme in de zin van noch waardevrij noch moralistisch. Dat totaalzicht vindt men in de wereld-systeem analyse als heuristisch groot verhaal: de wereld-systeem analyse is een

ander marxisme. De onderdrukkende verplichting zich te oriënteren op het universalisme of aan het marxistisch eschaton - het grote probleem van de wijsbegeerte - wordt omgezet in een individuele verantwoordelijkheid, gevormd door de heuristiek van een totale zingeving - de heterodoxie van Taylor - die voorbereidt op de keuzen die de toekomst ons zal opdringen.

Voor Mark Saey is de wereld-systeem analyse een gevolg van de mondialisering, maar meer nog is zij voor hem een moreel en politiek protest tegen de scientistische sociale wetenschap. Ongetwijfeld staat hein de tekst van Wallerstein voor ogen, die Vanhaute expliciet aanhaalt. Mark Saey doelt op het feit dat deze orthodoxe sociale wetenschap - om Taylors terminologie te gebruiken - ontslaat van verantwoordelijkheid, Vanhaute doelt op het feit dat zij belangrijke onderzoeksvragen *niet* doet stellen, onderzoeksvragen die precies over keuzemogelijkheden gaan. Aan de hand van Wallersteins behandeling van de industriële revolutie kan men aantonen dat Wallerstein analytisch zwak staat, maar dat weegt niet op, aldus de heterodoxe Vanhaute, tegen de vooruitgang die zijn conceptueel kader in onze kijk op historische ontwikkelingen bewerkstelligt. Oude vragen blijken verkeerd te zijn. Waarom de industriële revolutie eerst in Groot-Britannië? moet zijn: Waarom een nieuwe versnelling in de wereld-economie in 1750-1850 met tot gevolg een concentratie van winstgevende activiteiten op Engels grondgebied? Wat meteen de parallel doet trekken met de periode 1450-1550 en de vooruitgangsidee achter de notie 'industriële revolutie' ontkracht. Twee fundamentele verwezenlijkingen van de wereld-systeem analyse zijn hierbij in het spel: de eenheid van analyse wordt een overkoepelend historisch systeem (Taylors mondiale referent), het dualisme idiografie vs. nomothetiek wordt overstegen in een unidisciplinaire sociale wetenschap (Taylors geo-historische sociale wetenschap). Er zijn echter nog andere dualismen te overstijgen: micro-niveau vs. macro-niveau, voluntarisme vs. determinisme, externe structuren vs. interne verhoudingen. En wat met de enro-ameriocentrische grondslagen van het wereld-systeem? De verdere ontwikkeling van de wereld-systeem analyse hangt derhalve af van het incorporeren van nieuwe analyses.

Een dergelijke incorporatie van nieuwe analyses wordt expliciet behandeld in de papers van Pieter Saey en van Mommen. De eerste heeft dan nog wel betrekking op de eenheid van analyse, de laatste raakt aan de euro-ameriocentrische grondslagen en het dualisme externe structuren vs. interne verhoudingen.

Pieter Saey erkent de meerwaarde van de wereld-systeem analyse ten opzichte van de traditionele geografische analyses, maar oordeelt dat men niet zo maar

voetstoets het bestaan van een wereld-*systeem* mag aannemen. Traditionele geografische analyses stellen de onderzoeker in staat de mate van (territoriale) integratie in systemische zin te meten. Aan de hand van een concreet voorbeeld, de Kempen, komt Pieter Saey tot het besluit dat wereld-systeem analyse en geografie in principe samenvallen. De ruimtelijke structuur maakt deel uit van de definitie van het kapitalisme als historisch systeem. Als inwendige oorzaak is zij maatschappijstructurend, wat de stellingname van Taylor bevestigt. Hetgeen voor Pieter Saey besluit is - de wederzijdse bevruchting van geografie en wereld-systeem analyse -, is voor Terlouw vertrekpunt. Terlouw redeneert echter niet naar de transdisciplinaire conclusie van Pieter Saey en Taylor toe, maar stelt de vraag naar idiografie vs. nomothetiek in haar regionaal-geografische vorm: hoe worden unieke plaatselijkheid en systematische externe invloeden gecombineerd? De semi-periferie lijkt voor het beantwoorden van deze vraag bijzonder geschikt, maar wil de wereld-systeem analyse op dat vlak een bijdrage leveren, dan moeten haar aannamen betreffende de semi-periferie getoetst worden. Dat vereist de identificatie van vergelijkbare semi-perifere regio's.

Mommen voegt aan Wallersteins rudimentaire plaatsing van Afrika in het wereld-systeem een klassieke marxistische analyse toe. Afrika is onderhevig aan een democratisering golf te midden van een economische en politieke ineenstorting en Mommen gaat op zoek naar de oorzaken van deze ineenstorting. Hij vindt deze in de aard van de investeringsplannen van de koloniale mogendheden, de vorming van een specifieke klassenmaatschappij en daarmee geassocieerde politieke regimes en de bevoogding door Wereldbank en het I.M.F. via de structurele aanpassingsprogramma's. Het is het ontbreken van een nationale bourgeoisie die de zwakte van de Afrikaanse staat verklaart: er kunnen zich geen nationale strategieën ontwikkelen die zich verzetten tegen de economische achteruitstelling. Deze conclusie sluit weliswaar aan op de interpretatie van de wereld-systeem analyse (Afrika is een periferie waar de staten te zwak zijn om zich via mercantilistische strategieën op te werken tot semi-perifere status), maar om ze daar werkelijk in te kunnen incorporeren zou meer moeten geweten zijn over het vermogen van het wereld-systeem zich uit bepaalde gebieden terug te trekken (met betrekking tot de Kempen, dus op een heel andere schaal, zinspeelt Pieter Saey op een vergelijkbare leemte in de wereld-systeem analyse) en over het verband tussen periferisering en politieke regimes in de betrokken landen (het probleem van de euro-americo-centrische grondslagen en de verhouding externe vs. interne factoren).

De rol die Mommen toekent aan politieke regimes in de eigen periferisering, verschijnt bij Cornelis als een toegeven door de elite aan de zuigkracht van het

Westerse model dat, door deze zuigkracht en door zijn interne dynamiek, aan de wereld een maatschappelijke eenvormigheid naar zijn beeld wil opdringen en dit reeds sinds eeuwen. Vandaag de dag gebeurt dit echter niet meer door brute kolonisatie, maar op een meer subtiële wijze door wetenschap, techniek en financieel-economische mechanismen. De verspreiding van het eenvormig model mislukt echter, omdat het haaks staat op de realiteiten van het Zuiden die zich niet laten invoegen in de bewustzijnsvernuwende, maar niettemin zeer dynamische, want op voorspelling en manipulatie afgestemde, trilogie van realiteit-kennis-actie. De toepassing hiervan op het Zuiden helpt dit deel van de wereld in de vernieling, al zijn er gebieden die het beter beginnen doen dan de leermeesters zelf zodat de verspreiding van het Westers model aan de controle van het Westen dreigt te ontsnappen. We zijn opnieuw beland bij de kritiek op het vooruitgangdenken en het sciëntisme.

Deze kritiek - de essentie trouwens van de wereld-systeem analyse - loopt als een rode draad doorheen het colloquium. Het vooruitgangdenken en de ermee geassocieerde opvattingen (universalisme, modernisering, sciëntisme enz.) mogen dan voor de elite (relatieve) tolerantie betekenen, ze betekenen ook oppressie: uniformisering, uitsluiting van de massa bij de maatschappelijke zingeving, onderdrukking van de spontane volkse voorstellingen, herleiding van vrijheid en gelijkheid tot puur formele beginselen (Commers), oplegging van universalistische pretenties aan iedere situationele oriëntatie (Mark Saey), blindheid ten opzichte van fundamentele onderzoeksvragen (Taylor, Vanhaute), vernieling van het Zuiden (Cornelis). Naast deze kritiek op het vooruitgangdenken, die voor het grootste gedeelte rechtstreeks geïnspireerd is op Wallerstein, staat het positieve gebruik van de wereld-systeem analyse: duiding van wereldbeschouwelijke en ideologische onderzoeken (Commers), duiding van de post-modernistische deconstructie (Mark Saey), heuristiek van totale zingeving - een ander marxisme - die keuzemogelijkheden openbaart zonder terug te vallen in een teleologisch geloof in goede en slechte ontwikkelingsschema's (Mark Saey, Vanhaute), nieuwe invalshoeken - hegemonisering, periferisering, deperiferisering, incorporatie - voor historisch en geografisch onderzoek ter vervanging van het vooruitgangdenken (Vanhaute, Pieter Saey, Terlouw), overstijging van het dualisme idiografie vs. nomothetiek (Vanhaute, Terlouw), sociaal-theoretische onderbouwing van geografisch onderzoek (Pieter Saey, Terlouw), in het algemeen alternatief voor de staatsgecentreerde productie van sociaal-wetenschappelijke kennis (Taylor).

Er worden ook leemten in de wereld-systeem analyse aangegeven: euro-americo-centrisme en het probleem van externe vs. interne factoren (Vanhaute,

Mommen), het probleem van de graad van systemische integratie (Pieter Saey), het gebrek aan toetsing van uitspraken over de semiperiferie en de daarmee geassocieerde onduidelijke identificatie van semiperifere gebieden (Terlouw), het probleem van (schijnbare) wegtrekking van, of uitstoot uit, het wereld-systeem (Pieter Saey, Mommen). Dit zijn meteen aanwijzingen voor de verdere uitbouw van onderzoeksprogramma's. Waaraan moeten toegevoegd worden: ideologiekritiek van de radicale scepsis aangaande mogelijkheden van een eemnakende wereldbeschouwing, de ontwikkeling van de werkhypothese dat hedendaagse intellectuele debatten een strijd zijn tussen oude en nieuwe zingevingselementen die in het kader van het wereld-systeem met elkaar worden gecombineerd (Commers), onderzoek van overlevingsstrategieën van huishoudens ter overbrugging van het dualisme micro-niveau vs. macro-niveau, onderzoek naar de overeenkomsten met de opvattingen van Prigogine ter overbrugging van het dualisme voluntarisme vs. determinisme (Vanhaute).

Afsluitend lijkt mij de volgende bedenking op haar plaats. De op het colloquium gepresenteerde papers tonen aan dat de wereld-systeem analyse erin slaagt opnieuw, of een nieuwe, samenhang te brengen tussen (maatschappelijk) zijn en bewustzijn, en dit zonder de implicatie van eenheid tussen theorie en praktijk. Het grote verhaal is een heuristiek. Dat is een bijzonder sterk punt, maar het houdt zijn eigen gevaren in. Eclecticisme, historische parallellismen, het overstijgen van tegenstellingen door continuïteiten: het zijn intellectuele operaties die het onder controle houden van de conceptvorming sterk bemoeilijken. De dialectiek is destijds ook ingeroepen geworden om heel vreemde gedachtenkronkels goed te praten.